

Чернелевська О.Л.

Харчова промисловість в контексті підвищення конкурентоспроможності економіки України

Монографія

ВСТУП

Актуальність проблеми підвищення конкурентоспроможності економіки України обумовлюється значним відставання економіки України за своїми кількісними та якісними макроекономічними параметрами не тільки від розвинених країн світу, але й від колишніх союзних республік. В умовах, коли світ стрімко змінюється, Україна залишається слабо підключеною до світових потоків капіталу та інновацій. Відсталість у розвитку породжує слабку здатність до абсорбції нових технологій, передових ідей, атрибутів громадського суспільства. Розроблення механізмів вирішення національних проблем в свою чергу потребує використання сучасних економічних технологій і перетворення у дієвий механізм постановки та реалізації урядових завдань. Водночас ідея підвищення конкурентоспроможності національної економіки України має об'єднати суспільство, вирішити важливу проблему перетворення України у високо конкурентну державу і наблизити країну до країн, що входять у інноваційне ядро «економіки знань».

Метою підготовки монографії є формування концептуальних засад та нового інструментарію за для підвищення конкурентоспроможності економіки України шляхом активізації інноваційно-інвестиційної складової розвитку з позитивним впливом на структурні процеси у реальному секторі економіки на прикладі харчової промисловості України. В роботі мають бути обґрунтовані стратегічні напрямки економічної політики на рівні галузі та держави в цілому та запропоновано конкретні кроки для підвищення рівня конкурентоспроможності в найближчій перспективі.

Конкурентоспроможність економіки, методи її виміру та визначення зв'язку із динамікою зростання на різних етапах економічного циклу вже не

перше десятиліття перебувають у центрі уваги економістів та політиків, адже в залежності від якості тих чи інших оцінок та ступеня їх відповідності реальній економічній ситуації визначається ґрунтовність стратегічних рішень на макро- та мікрорівні.

Стрімкий розвиток господарських процесів, інтенсифікація проявів глобалізації змушує країни по-новому поглянути на конкурентне середовище національних економік. В умовах ринкових відносин відбувається зіткнення інтересів різних країн, але економічний виграш отримують лише ті, що мають сильні конкурентні переваги. Однією з основних економічних категорій сьогодення є конкурентоспроможність, що в загальному вираженні показує здатність до конкуренції на тому чи іншому ринку [228].

Дослідження суті теоретико-методологічної бази конкурентоспроможності відображені в працях українських науковців, серед них Я.Б. Базилюк, Я.В. Белінська, І. Бідзюра, О.Г. Білорус, А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, Б.В. Губський, Я.А. Жаліло, Б.Є. Кваснюк, А.К. Кінах, І.В. Крючкова, В.Є. Новицький, Ю.М. Пахомов, В.П. Семиноженко, О.А. Швиданенко, О.С. Шнипко та інші. Вагомий вклад у формування понятійного апарату конкурентоспроможності внесли такі зарубіжні вчені: росіяни В.І. Відяпін, А. Воротніков, А.В. Єрмішина, Н.Я. Калюжнова, В.В. Меркушов, К.А. Парахін, В.Н. Парахіна, Ю.К. Перський, А.З. Селезньов, І.А. Спірідонов, М.В. Степанов, Р.А. Фатхудінов, Б.А. Чуб, Л.С. Шеховцева, європейці Т. Джейдер та М. Ханууз, японець Кенічі Омає, американський вчений М. Портер.

Дане дослідження має на меті розгляд основних теоретичних питань конкурентоздатності, вивчення вітчизняного та світового досвіду з даної проблематики, спробу формування комплексного понятійного апарату.

Загальноприйняте тлумачення терміна конкурентоспроможності на макрорівні наводить електронний ресурс Wikipedia: "Конкурентоспроможність країни – це сукупність властивостей,

притаманних національній економіці, які визначають здатність країни конкурувати з іншими країнами" [Ошибка! Источник ссылки не найден.]. Таке тлумачення – дуже узагальнене та дозволяє отримати лише поверхове уявлення про зміст економічного явища.

Подальший огляд та вивчення вітчизняного й світового наукового досвіду в дослідженні даної тематики дозволить глибше проникнути в сутність поняття та визначити його особливості. В економічній енциклопедії поняття конкурентоспроможності зафіксовано як "здатність економіки однієї держави конкурувати з економіками інших держав за рівнем ефективного використання національних ресурсів, підвищення продуктивності народного господарства й забезпечення на цій основі високого та постійно зростаючого рівня життя населення" [39, С. 114].

Філософське бачення суті поняття констатує академік Ю.М. Пахомов: "конкурентоспроможність – це все необхідне, що визначає успіх чи, навпаки, невдачі країни" [131, С.9].

Чисельність робіт з даної тематики свідчить про проблеми в формуванні єдиного понятійного апарату поняття та відмінність у підходах та рівнях дослідження. Більшість науковців розглядають конкурентоспроможність з позиції національної економіки, галузі, регіону, економічних суб'єктів та товару.

О. Білорус, І. Вітер, В. Новицький, О. Швиданенко стверджують, що глобальна конкурентоспроможність виражається в трансформаційних процесах економічної політики держави в політику підвищення її світогосподарської конкурентоспроможності [26, С.15] Глобальна конкурентоспроможність країни складається із діалектичного поєднання споживчої та виробничої конкурентоспроможності" [180, С.4–5]

І. Крючкова, В. Новицький, К. Омає, М. Портер, Б. Райзберг, А. Філіпенко, О. Швиданенко стверджують, що конкурентоспроможність національної економіки полягає в комплексно-інтегрованій площині – "здатність виробляти товари, що користуються попитом на світових ринках,

можливість залучати іноземні капітали завдяки сприятливому підприємницькому клімату, привабливість національної території для життєдіяльності людини, наявність висококваліфікованих фахівців" [94, С.507] Національна конкурентоспроможність формується під впливом інноваційної стратегії з формування довгострокової конкурентної переваги [223, С.15–19]

Я. Базилюк, А. Гальчинський, О. Любіцева, В. Нордхауз, П. Самуельсон, І. Спірідонов, І. Фамінський, О. Шнипко зазначають що конкурентоспроможність – економічна категорія, що характеризує стан суспільних відносин у державі щодо забезпечення умов стабільного підвищення ефективності національного виробництва, адаптованого до змін світової кон'юнктури та внутрішнього попиту на основі розкриття національних конкурентних переваг і досягнення кращих, ніж у конкурентів, соціально-економічних параметрів"[18, С.6].

Конкурентоспроможність – це таке поняття, яке не лише більш повно відображає вимоги ринку, але й орієнтує суб'єктів конкурентної боротьби на активні дії щодо завоювання ринкових позицій, їх утримання, зміцнення та розширення. [152, С.74]

І. Бідзюра, Б. Кваснюк, Б. Губський констатують що конкурентоспроможність країни є не чим іншим, як сукупністю притаманних конкретній національній економіці факторів, здатних забезпечити пропозицію товарів і послуг, виготовлених за умов застосування новітніх технологій, вільного і справедливого ринку та зростаючих доходів населення, що є прийнятним для міжнародної торгівлі за співвідношенням ціна-якість"[24, С.53]

Ґрунтовно дослідженням питання національної конкурентоспроможності в Україні займається Національний інститут стратегічних досліджень. Вагомий вклад у розвиток дослідження економічної категорії вносять науковці Інституту світової економіки і

міжнародних відносин НАН України та Інституту економіки та прогнозування НАН України.

Пояснення конкурентоспроможності національної економіки відображено в монографії, авторами якої є Я.А.Жаліло, Я.Б.Базиліук, Я.В.Белінська, С.В.Давиденко, В.А.Комаров: "...основним предметом конкуренції в масштабах національної економіки є саме доступ до використання обмежених ресурсів. Таким чином, говорячи про конкурентоспроможність національної економіки, слід зважати не лише на позиції національних товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках, але й на спроможність національної економіки до виконання її цільових функцій. Принципова важливість наведеного вище визначення полягає у поєднанні цільових функцій суб'єктів господарювання (ефективність використання ресурсів) та держави (добробут населення)" [64, С.9–10].

Огляд трактовок поняття національної конкурентоспроможності зарубіжними дослідниками наведено в праці М. Портера "Конкуренція". Так зокрема наводиться визначення поняття конкурентоспроможності - як "явище макроекономіки, що управляється такими факторами, як валютний курс, відсоткові ставки і дефіцит бюджету...". Інші визначення зазначають, що конкурентоспроможність національної економіки є "...результатом надлишку робочої сили ...залежить від наявності природних ресурсів". Політичні процеси всередині різних країн дозволяють деяким науковцям стверджувати, що "конкурентоспроможність управляється урядом: цілеспрямованість, лобізм, субсидування...". Популярне на сьогодні трактування конкурентоспроможності на заході пояснюється "відмінностями практики управління в різних країнах, що включає взаємовідносини між менеджментом та робочою силою" [200, С. 209–215].

Проблеми з формуванням поняття стосуються не тільки визначення національної конкурентоспроможності. Наукові дебати точаться також навколо конкурентоспроможності галузі. В спробах визначення галузевої конкурентоспроможності науковці Національного інституту стратегічних

досліджень зазначають, що "галузь у ринковій економіці не є єдиною структурною одиницею і конкуренції між галузями як такими не існує. Конкурують між собою та із зарубіжними підприємствами окремі підприємства певної галузі. Тому галузь не може розглядатися як повноцінний суб'єкт конкурентоспроможності як такий, проте може включати в себе більше чи менше конкурентоспроможних підприємств" [41, С.22]. Дещо схоже припущення висуває М. Портер та констатує, що в конкурентному змаганні беруть участь не країни, а саме економічні кластери [200, С.297–300; С.334–338].

Проте потрібно відзначити, що формують галузь як складову конкурентоспроможності національної економіки не тільки найбільш конкурентоспроможні економічні суб'єкти, але й ряд інших факторів матеріального та нематеріального характеру, а конкурентоспроможність галузі є складовою конкурентоспроможності національної економіки. У зв'язку з тенденціями розвитку сучасних глобалізаційних процесів конкурентоспроможність почала розглядатися як окрема теоретична та практична проблема економічного розвитку [195, С.4]. Проте, відсутня загальноприйнята теорія конкурентоспроможності є науковою проблемою, яка створює реальні перешкоди для розвитку української економіки в цілому.

Відсутність визначеності в трактуванні поняття "конкурентоспроможність", різноплановість економічних поглядів та інтенсифікація проявів конкуренції під впливом глобальних процесів економічної інтеграції національних економік в єдиний світовий простір призвело до популяризації терміна та його широкого застосування, що спричинило викривлення основної суті поняття. Дуже часто поняття конкурентоспроможності та конкурентності вживаються як тотожні [146, С.75]. Так, автор О.С.Шнипко в своїй праці фіксує факти заміщення змісту поняття конкурентоспроможності на поняття ефективності. [181] Ототожнення даних понять є недоречним, так як ефективність є складовою

конкурентоспроможності. Вирішення проблеми змістового ототожнення пропонує Б.Є.Кваснюк, ввівши поняття "конкурентного процесу" для опису явища конкуренції та поняття "конкурентного результату" для визначення ефективності конкурентного процесу [38, С.35].

П.Самуельсон та В.Нардхауз застерігають від ототожнення конкурентоспроможності з продуктивністю, яка вимірюється об'ємом виробництва на кожен одиницю використаних факторів виробництва [152, С.1140]. З метою уникнення подальшого змістового заміщення й ототожнення цих понять нами пропонується ввести в використання поняття «конкурентоздатності». Це дозволить встановити змістове обмеження та внести ясність у дефініції «конкурентоспроможності», «ефективності» та «конкурентоздатності».

На жаль, у наукових роботах не знайшло відображення дослідження конкурентоздатності, проте багато робіт присвячено вивченню ефективності. Я.А.Жаліло говорить про ефективність "...як здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання" [65, С.99].

Потрібно зважати на те, що використання терміна "ефективність" для опису конкурентного стану є не зовсім доречним, так як ефективність використання конкурентного потенціалу та переваг не завжди впливає на підвищення показників у конкурентній боротьбі. Суть ефективності має на меті визначення ступеня використання як потенціалу конкурентних переваг, так і безпосередньо конкурентні переваги галузі чи національної економіки. Це зумовлено пріоритетністю основних конкурентних переваг відповідно до стадії розвитку. Не потрібно нівелювати ефективність другорядних переваг, хоча їх вплив на стан конкурентності – не визначальний (наприклад, інноваційна та ринкова складова України,

природні ресурси) "показник розвиненості ринку України – одна з конкурентних переваг, що не мають особливої ваги на даній стадії розвитку країни. Така конкурентна перевага, як інновації – зона відносної конкурентної переваги. Хоча інновації можуть не мати вирішального значення для країни на такій стадії розвитку, як Україна, нівелювати інноваційну здатність країни – недоречно. Добре функціонуюча система інтелектуальної власності може зробити більший внесок у покращання інноваційної здатності країни, ніж великі об'єми інвестицій" [43, С.13].

Іншим прикладом можуть слугувати природні ресурси Швейцарії, Франції та України. Зазначені країни мають мальовничі краєвиди та багату флору й фауну, природний ресурс є конкурентною перевагою та значно впливає на їх конкурентоспроможність. Але якщо розглядати процес конкурентоздатності, то в своїй політиці Швейцарія та Франція максимально використовують дану конкурентну перевагу та висувають її серед основних своїх переваг у конкурентній боротьбі, а Україна має тільки значний конкурентний потенціал у використанні даного ресурсу і на поточний стан конкурентоздатності даний ресурс має занадто слабкий вплив. Тому в визначенні конкурентоздатності України природні ресурси займають чільне місце, так як потенціал даного ресурсу дуже великий, а фактично Україна використовує дану конкурентну перевагу занадто слабо в конкурентній боротьбі через ряд супутніх проблем та обмежень (незначна захищеність довкілля, слабка транспортна та готельно-ресторанна інфраструктура, відсутність дистрибуції пізнавальної інформації та підтримки туристичної галузі з боку держави на міжнародній арені. У загальному заліку Україна займає 104-е місце з понад більше як 130 країн-учасниць у рейтингу конкурентності туризму 2008). Деякий зсув у даному питанні може зробити Євро-2012.

Як видно з наведеного прикладу, не всі конкурентні переваги вступають у конкурентну боротьбу та визначають конкурентоздатність. Ефективність та інтенсифікація конкурентних переваг у конкурентну

боротьбу впливає на швидкість переходу до наступної стадії розвитку країни. Тому конкурентоздатність відображає здатність, а ефективність виражає якість. Звідси ми робимо висновок, що ефективність – це якість використання конкурентних переваг та потенціалу.

Термін «конкурентоздатність» іноді можна зустріти в наукових працях російських колег. Отже, конкуренція та конкурентні процеси стали рушійними елементами сучасного розвитку світового господарства. Наявність та створення конкурентних переваг є критичним для благоустрою країни. Наукові дослідження показали, що існує ряд проблем у формуванні єдиного понятійного апарату поняття «конкурентоздатності». Наявність множини наукових робіт свідчить про гостроту питання саме тому вирішення проблеми заміщення економічних понять в описі конкурентоздатності економіки є вкрай актуальним. Ретельне вивчення питання конкурентоспроможності, ефективності та конкурентоздатності дає можливість більш точно визначити сутність поняття, сформулювати його понятійний апарат, що дозволить уникнути плутанини та ототожнення в визначенні економічних явищ та процесів у майбутньому.

Розрізненість та сегментація уявлення про якісні показники конкурентної боротьби можуть спровокувати нову хвилю невідповідності трактувань та заміщення. Тому для дефініції ефективності конкурентної боротьби автором запропоновано використовувати поняття "конкурентоздатність", як ефективність реалізації наявних конкурентних переваг, характерних для стадії розвитку в боротьбі за отримання економічної вигоди.

З наукової точки зору запровадження загальноприйнятого терміна для вираження суті даного поняття та уточнення понятійного апарату є основою для правильного аналізу та коректних висновків, з цією метою нами представлено власне визначення поняття «конкурентоздатності».

Конкурентоздатність - це ефективність реалізації наявних конкурентних переваг рівня розвитку макроекономічної системи, які дають

підстави очікувати стабільне становище країни у світовій економічній системі: в потоках товарів, капіталів, інформації, інновацій, ринку праці та інших ресурсів і забезпечують статус країни-учасника глобальних інноваційних процесів формування «економіки знань».

На наш погляд, право на існування мають всі три поняття: "конкурентоспроможність", "ефективність", "конкурентоздатність". Але потрібно чітко розуміти, що дані поняття мають суттєву змістову відмінність. Ми вважаємо, що наукова думка недооцінює гостроту питання. Так, якщо говорити про конкурентоспроможність, то береться до уваги не тільки наявний стан, але й потенціал та перспективи. Інакше кажучи, ми відповідаємо на питання "спроможний чи неспроможний", "є потенціал чи немає", а у випадку з конкурентоздатністю ми відповідаємо не стільки на питання «може», як теоретичне питання, а відповідаємо на питання «чи здатен», як питання реалізованості потенціалу. Коротко резюмуючи дослідження дефініцій понятійного апарату процесу конкурентної боротьби, ми можемо зробити висновок, що конкурентоспроможність виражає можливість, ефективність показує якість, конкурентоздатність характеризує здатність.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ЕКОНОМІКИ

1.1. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНИХ ПЕРЕВАГ

Економіка розвивається, проходячи через певні стадії, які створюють потенціал для досягнення високого рівня конкурентоздатності, саме вони змушують країни вживати зусилля в цьому напрямку.

Найбільш важливими умовами руху країни до нових стадій є наступні:

а) механізми формування факторів виробництва.

Потенціал економіки країни починається з кількості і особливо якості сприятливих факторів виробництва. Добре функціонуючі виробництва, які створюють і поліпшують технології, забезпечують основу для конкурентної переваги країни.

б) мотивація.

Для переходу від стадії до стадії потрібен людський ресурс, зацікавлений в пошуку шляхів для росту доходів бізнесу, створенні нових і більших компаній та виходу на міжнародні ринки. Найважливішими умовами підвищення зацікавленості є високі ідеали, а також упевненість людей у тому, що їх праця буде нагороджена. Власники капіталу також повинні бути зацікавлені в безперервному інвестуванні.

в) внутрішня конкуренція.

Посилення внутрішньої конкуренції необхідно для стимулювання нововведень і підйому конкурентоспроможності. Суперництво, створюючи небезпеку краху, сприяє подоланню інерції. Важливим результатом активної конкуренції між вітчизняними фірмами є також перелив капіталу із галузі в галузь, що створює ресурси зростання конкурентоздатності.

г) значний або вдосконалений попит.

Розширення обсягу попиту або підвищення якості попиту створює потенціал успішного розвитку передових галузей і спеціалізованих сегментів. Вимогливі покупці активізують удосконалення виробництва.

Попит розширюється, тому що кожна галузь, що домагається високої конкурентоспроможності, стає вимогливим покупцем продукції інших галузей. Зростання доходів, зайнятості й рівня освіти населення також веде до підвищення рівня й різноманітності внутрішнього попиту.

д) окремі факторні труднощі.

Окремі несприятливі умови стимулюють зусилля на користь підвищення продуктивності й підйому конкурентоспроможності на більш високий рівень.

е) простота створення нового бізнесу.

Перехід на кожну нову стадію вимагає наявності ефективних механізмів створення нового бізнесу та достатньо прозорих механізмів для ліквідації старого не конкурентоздатного потенціалу. Це неодмінна риса здорової конкуренції, умова розвитку кластерів росту.

Названі фактори необхідні не тільки окремо. Діючи в комплексі, вони підсилюють один одного. Удосконалювання вимагає безперервного розвитку й спеціалізації факторів. Одні ці умови однак, не забезпечують автоматично піднесення економіки, поки відсутня належна мотивація. Взаємозалежність усіх складових процесу вдосконалення означає, що необхідна одночасно присутність усіх цих чинників. Наявність слабких зв'язків між ними стримує темпи економічного зростання.

Роль держави визначається вибором напрямків економічної безпеки та визначення напрямків державної підтримки. Якщо державна політика й стратегія фірм не відповідають вимогам економічного прогресу, це може виявитися серйозною перешкодою руху вперед як національної економіки в цілому, так і окремих фірм. Поява стратегій економічної безпеки в країні часто виявляється тим пусковим механізмом, який дозволяє економіці вирватись вперед.[95] Великі небезпеки, що зустрічаються на її шляху, такі як війни, валютні потрясіння, зміни цін на сировину або коливання попиту, можуть надати країні зручний випадок захопити лідерство у разі, коли вона до цього готова. Ці потрясіння можуть також викликати глибокі зміни

структури галузей і створити нові стимули для фірм і окремих осіб. Дві світові війни, наприклад, вплинули на динаміку економічного розвитку США й Німеччини. Розпад "дзайбацу" у Японії сприяв перебудові застиглої структури галузей і зміцненню позицій цієї країни. Коли ж політика, що проводиться урядом, має хаотичний характер та не має стратегії на тривалу перспективу країна стрімко втрачає конкурентні переваги.

Згасання конкуренції, запізнювання зі створенням нових факторів, падіння мотивації й погіршення якості попиту - усі ці явища ведуть до зниження швидкості модернізації й відновлення. Процес розвитку кожної країни унікальний. Набір галузей і траєкторія, по якій економіка проходить через стадії росту, є відбиття унікальних обставин і національних особливостей кожної країни, у тому числі її власного шляху.[30]

Галузі, що забезпечують стартові позиції для розвитку економіки більшості країн, цілком залежать від природних багатств. Країни, багаті природними ресурсами, мають сталі міжнародні позиції, що опираються на використання природних ресурсів. Однак лише тоді, коли з'являються супутні галузі та навколо природних ресурсів формуються зони переробки сировини з'являється потенціал нового порядку. Економічний підйом починається або з нижнього ярусу (сировинні галузі) або з верхнього (зони специфічної переробки, споживчі товари, послуги, якісне обслуговування). Стійкі позиції в переробній промисловості і інфраструктурі, тобто в середніх ярусах, можуть бути досягнуті тільки наприкінці стадії інвестування або на початку стадії нововведень. Досягнення конкурентоздатності у великій кількості галузей машинобудування (спочатку на внутрішньому ринку, а потім на світовому) є надійним показником початку стадій нововведень. Ознакою подальшого просування вперед до верхньої стадії є досягнення успіху у обслуговуючих сферах, розвиток яких може здійснюватися тільки при наявності високорозвиненого попиту.

Залежність від природних ресурсів ставить країну перед загрозою її виснаження, відкриття нових родовищ в інших країнах або технологічні

зміни, які можуть привести до скорочення або вичерпання потреби в даному виді ресурсу.[28] Яскравим прикладом цього може слугувати металургійний та рудний комплекс України. Володіння значними запасами природних ресурсів породжує й інші, більш сховані проблеми, тому що забезпечує задовільний рівень національного доходу без необхідності розбудови. Це створює труднощі у русі до більш високих стадій конкурентоздатності. У той же час підтримка економіки за рахунок природних багатств перешкоджає конкуренції в галузях, які служать основою формування нових точок росту більш високого рівня. Можуть пройти десятиліття, перш ніж загальноекономічні показники ресурсної економіки явно будуть свідчити про втрату конкурентоспроможності національної економіки тоді може настати дефолт економічної системи в цілому.

Виділення стадій зростання конкурентоздатності являє собою метод дослідження, яким ми прагнемо скористатися, щоб обговорити характерні риси й перспективи розвитку економіки. Очевидно, що економіка, як і окремі галузі, аж ніяк не статична. Економічне зростання являє собою рух у бік появи джерел конкурентних переваг.

Проблеми економічного розвитку широко висвітлені в літературі. Особлива увага при цьому приділяється процесу руху економіки від аграрної до індустріальної й постіндустріальної стадій та зміні поглядів і інститутів, що супроводжує цей процес.[90]

Ми ставимо перед собою інше завдання. Економічне процвітання залежить від ефективності використання національних переваг. Основа національної конкурентоздатної економіки - це галузі, у яких національні фірми можуть успішно конкурувати не лише всередині країни, а й на міжнародних ринках. Економіка розвивається завдяки зміцненню позицій цих передових галузей на світовому ринку за допомогою досягнення більш високих рівнів конкурентоздатності і розвитку нових, високоефективних галузей і сегментів, здатних домагатися успіху в конкурентній боротьбі.

Істотною умовою при цьому є міжнародна торгівля, адже експорт продукції високоефективних галузей є основою накопичення багатства.[40] Також важлива роль належить прямим іноземним інвестиціям, що дозволяє перенести за кордон менш ефективні галузі або полегшити проникнення високопродуктивних галузей в середину країни. Наявність сприятливих можливостей для експорту продукції передових галузей і імпорту в сферах, низько ефективних для економіки певної країни - одна з основних умов появи конкурентоздатності країни.

Рівні економічного розвитку різних країн можна представити у вигляді деякого ряду стадій розвитку конкуренції. Можна виділити шість особливих стадій конкурентоздатності національної економіки, що відповідають основним рушійним силам, або стимулам, що визначають її розвиток - це природні ресурси, переробка, інвестиції в виробництво, інновації, масштаби бізнесу і розподіл багатства. На другій, третій та четвертій стадіях відбувається зростання конкурентоздатності національної економіки. Шоста стадія означає пошук точки вкладення, яка може забезпечити знову зростання.

Рис. Стадії розвитку конкурентоздатності національної економіки

Конкуентоздатність на основі доступу до природних ресурсів. На даній стадії практично всі національні галузі, що мають доступ до природних ресурсів, досягають своїх переваг у конкурентній боротьбі майже винятково завдяки обмеженому ресурсу: природним ресурсам, сприятливим умовам для вирощування врожаїв різних

сільськогосподарських культур або надлишковій і дешевій робочій силі. Опора на обмежені фактори як єдиний ресурс конкурентоздатності різко звужує коло галузей, здатних витримувати умови міжнародної конкуренції.

У такій економіці резерви для підвищення рівня конкурентоздатності зосереджені на основі зниження цін або недорогих і доступній технології. При цьому використовуються техніка й технологія, створені в інших країнах, а не самостійно. Більш сучасні технології з'являються завдяки пасивному інвестуванню в будівництво заводів "під ключ" або поставляються безпосередньо іноземними фірмами, які або мають у країні свої представництва, або укладають із місцевими фірмами представницькі угоди. Доступ на зовнішні ринки забезпечується в основному іноземними фірмами. Економіка на цій стадії досить чутлива до світових економічних криз і зміни валютних курсів, які приводять до коливань попиту і цін. Вона також виявляється надзвичайно вразливою у випадку втрати кон'юнктури. По суті, жодна країна не минула даної стадії розвитку економіки. Вона характерна майже для всіх країн, що розвиваються, в тому числі і для України.

В економіці **конкурентоздатність, якої базується на виробництві та глибині переробки природних ресурсів**, основу складає коло галузей спочатку орієнтованих на внутрішній ринок. Спочатку такі виробництва орієнтуються на створення вітчизняних замінників імпортованих товарів, що часто стає можливим завдяки заходам щодо захисту внутрішнього ринку від іноземних конкурентів. Однак, рівень конкурентоздатності вітчизняних галузей, що випускають товари-замінники, недостатньо високий для виходу на світовий ринок. Також основою для створення свого конкурентоздатного виробництва на цій стадії розвитку є закупівля сучасних технологій, які поставляються безпосередньо іноземними фірмами, які або мають у країні свої представництва, або укладають із місцевими фірмами представницькі угоди. Однак, на цій стадії розвитку національної економіки має з'явитись національна перевага, яка забезпечить для країни власну базу

конкурентоздатності. Для цієї стадії характерні поява власних наукових баз та університетів, котрі будуть віднаходити ці національні переваги. Зокрема, однією з розповсюджених національних переваг може бути близькість сировинної бази та кваліфікована робоча сила. На цій стадії розвитку для національних економік характерним є незначне зростання ефективності економіки. Збільшення чисельності технічно орієнтованого персоналу й ріст кваліфікації робітників, які усе ще одержують відносно низьку заробітну плату, дають можливість використовувати більш складне устаткування і удосконалювати технології. Хоча конкурентоздатність національних галузей, як і раніше, опирається на переваги у сировинних факторах, зростає значення інших факторів, які, хоча й мають відносно низьку вартість, більш прогресивні (наприклад, інженери з університетською освітою, розробка більш досконалої системи маркетингу). На додаток до вже наявних управлінських зв'язків з іноземними фірмами національні фірми встановлюють власні канали збуту продукції на зовнішніх ринках, а також прямі контакти з покупцями. На даній стадії фірми продовжують конкурувати у відносно стандартизованих, чутливих до зміни цін сегментах ринку, і асортимент продукції, що випускається, відображає потреби зовнішнього ринку.

Розвиток конкурентоздатності на основі інвестицій. На даній стадії конкурентна перевага економіки базується на готовності й здатності національних фірм до агресивного інвестування. Фірми вкладають кошти в сучасне устаткування й кращу технологію, які можна придбати на світовому ринку. Інвестиції також направляються на покупку ліцензій, створення спільних підприємств і підвищення конкурентоздатності більш сучасних і спеціалізованих галузей і сегментів. Як правило, покупна техніка й технологія відстає від кращих світових зразків. Лідери міжнародної конкуренції звичайно не продають техніку останнього покоління. На цій стадії, однак, не тільки застосовуються, але й усіяко поліпшуються іноземна техніка й технологія. Здатність національної індустрії сприйняти й

поліпшити закордонну технологію є істотною й вирішальною умовою досягнення даної стадії конкурентоздатності. Освоюючи іноземну техніку й технологію, національні фірми розробляють власні методи їх удосконалювання, включаючи випуск продукції поліпшеного асортименту. Країни, їх громадяни й фірми - усі виступають інвесторами економіки на даній стадії. Інтенсивна внутрішня конкуренція в галузях, спонукає до нарощування інвестування з метою модернізації виробничих процесів, зниження витрат, поліпшення якості продукції і впровадження нового асортименту, а самих передових - спонукає до виходу на світовий ринок. Істотною умовою для досягнення цієї стадії є те, що національні фірми легко вживають дії, пов'язані з ризиком, і що ріст числа конкурентів викликає посилення внутрішньої конкуренції в багатьох галузях.[103]

Принциповою відмінністю даної стадії від попередньої є можливість і бажання інвестувати в розвиток економіки, що являє собою більш стійку базу конкурентоспроможності. Технології виробничих процесів творчо поліпшуються, однак нові не створюються. У той же час коло галузей, у яких національні фірми проявляють високу конкурентоздатність, тут набагато ширше, ніж на попередній стадії. Ініціативу в досягненні конкурентоздатності на основі інвестицій проявляють, як правило, кілька національних галузей, а потім процес поширюється на інші галузі.

Хоча часто кажуть, що технології вільно подорожують по світу, це лише частково справедливо.[169] На даній стадії розвитку економіки фірми можуть придбати й впровадити технологію тільки з запізненням, однак, вони досить зрілі, щоб мати багато джерел одержання технологій. Дана стадія характеризується швидким зростанням зайнятості, заробітної плати й вартості факторів виробництва. Правильна економічна політика держави на даній стадії сприяє зміцненню бази конкурентних переваг. В умовах, коли конкуренція ведеться головним чином на факторних витратах і потрібен ріст інвестицій в економіку, роль держави може бути досить істотною. Вона може проявлятися в таких сферах, як направлення капіталу

в певні галузі, підтримка інноваційних фірм, забезпечення тимчасового захисту виробників з метою заохочення внутрішньої конкуренції і оснащення підприємств сучасним устаткуванням, стимулювання придбання іноземної технології, заохочення експорту. Держава на цій стадії відіграє провідну роль у напрямку інвестицій, хоча активність фірм у цій сфері також повинна зростати. Повинно виникнути приватно-державне партнерство.

Далеко не всі країни, що розвиваються зробили стрибок до цієї стадії. У післявоєнний період це вдалося тільки Японії, пізніше – Кореї та Китаю. В економіці Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу, Іспанії й меншою мірою Бразилії присутні деякі ознаки досягнення стадії інвестицій. У кожній із цих країн дотепер відсутні ті або інші важливі елементи конкурентоздатності місцевих фірм, можливість удосконалювати закордонні технології на своїх підприємствах, міжнародні канали збуту, контрольовані, досить прогресивні фактори виробництва, реальна внутрішня конкуренція.

Розвиток конкурентоздатності на основі інновацій. Сукупність галузей, у яких національні фірми можуть успішно конкурувати, суттєво розширюється, а базою для конкурентоздатності галузей слугують особливості природних умов та історичного розвитку країни. Зростає різноманітність споживчого попиту у зв'язку зі зростанням особистих доходів, підвищенням рівня освіти й прагненням до комфорту, а також завдяки стимулюючій ролі внутрішньої конкуренції. Зайняття лідируючих позицій національними компаніями на світових ринках у ряді галузей також веде до появи в країні великого виробничого попиту. Постійна поява нових фірм підтримує жваву внутрішню конкуренцію в багатьох галузях, прискорюючи модернізацію й відновлення виробництва. У країні розвиваються галузі обслуговування світового класу. Забезпечення конкурентних переваг за рахунок сировинних переваг стає усе більш і більш рідким явищем. Тепер не володіння сировиною а, навпаки, нестача її сприяє зростанню конкурентоздатності, впровадженню нової техніки і

технології. Відбуваються стрімке зростання числа наукових установ і організацій інфраструктури. Виникають нові механізми формування й безперервного вдосконалювання факторів виробництва, усе більшою мірою орієнтовані на потреби конкретних галузей.

На даній стадії національні фірми не тільки застосовують і поліпшують іноземні техніку й технологію, але й створюють нові. Під впливом процесів глобалізації набирають чинності процеси, орієнтовані на стратегії економічного розвитку, які створюють конкурентні переваги у використанні інноваційних технологій на окремих територіях. Одним із стратегічних пріоритетів розвитку країн світу стає формування інтелектуально орієнтованої економіки. Це значить, що стан і майбутнє економіки визначають високотехнологічні підприємства, які створюють нові продукти й послуги, а впровадження технологічних інновацій стає досить важливим фактором прогресу. Інтеграція у світовий економічний простір вимагає підвищення питомої ваги інноваційної продукції й збільшення обсягів надання високотехнологічних послуг практично у всіх галузях і підприємствах.

Сприятливий стан попиту, налагоджена система поставок, спеціалізовані фактори й розвиток споріднених галузей дозволяють фірмам забезпечити стабільність процесу нововведень. У ході цього процесу виникає ще більше нових галузей. Коло сегментів, у яких національні фірми успішно конкурують на світовому ринку, увесь час розширюється. Цінова конкуренція продовжує зберігатися, але тепер вона ґрунтується не на сировинних факторах, а на високій продуктивності, що досягається за рахунок підвищення кваліфікації персоналу і передовій технології. На даній стадії фірми розробляють глобальні стратегії, створюють власну мережу міжнародних поставок і обслуговування, підвищують репутацію своєї марки за кордоном.

Конкуренція на основі інновацій може мати місце в країнах, економіки яких перебувають на різних рівнях розвитку. Спочатку кілька галузей

проявляють ініціативу в досягненні конкурентних переваг більш високого рівня шляхом впровадження нововведень, потім процес удосконалювання поширюється на інші галузі. Конкурентоздатні галузі, що випускають кінцеву продукцію, сприяють конкурентоздатності галузей-постачальників. Наявність міцних вертикальних зв'язків між галузями, що часто вступають у конкурентну боротьбу на основі інновацій разом, є показником того, що економіка країни досягла інноваційної стадії розвитку. Зростання національної конкурентоздатності на пряму залежить від можливості експансії в широкому колі галузей замість експортної залежності від декількох галузей. Розвиток створює потенціал для переливу капіталу і перехресного фінансування галузей, що досить суттєво для економічного зростання.[106]

Усі країни, що досягають даної стадії, будуть мати високорозвинену у порівнянні з іншими країнами національну сферу послуг завдяки складній структурі попиту. Стадія інновацій має найбільший опір до макроекономічних коливань і екзогенних явищ. Галузі стають менш уразливими до цінового шоку і зміни валютних курсів, тому що вони конкурують на основі технологій.

Роль держави на даній стадії помітно відрізняється від тієї, яка відзначалася стосовно до попередньої стадії. Процвітаючі міжнародні фірми в значно меншому ступені схильні допускати над собою керівництво. На цій стадії найбільш ефективні заходи, пов'язані з непрямым державним управлінням, такі як стимулювання створення усе більш прогресивних факторів, підвищення якості внутрішнього попиту, заохочення нових сфер і внутрішньої конкуренції.

Конкурентоздатність на основі розмірної структури бізнесу. Стадія конкурентоздатності на основі розмірної структури на відміну від попередніх, в остаточному підсумку веде до спаду виробництва, оскільки усе більше і більше виробництв переносяться до тих країн, які перебувають на більш низьких стадіях зростання економіки, та мають

великий потенціал конкурентних факторів низького рівня. Ослаблення конкуренції - результат приділення більшої уваги збереженню своїх позицій, ніж їх посиленню, - зменшує зацікавленість компаній у нарощуванні інвестицій і інновацій, а можливість забезпечити себе шляхом впливу на державну політику, яку мають сильні фірми, часто представляє собою суть проблеми. Необхідність якнайшвидшого впровадження нововведень втрачає свою гостроту, як тільки проявляється небажання застосовувати методи конкурентної боротьби. Уповільнення інвестицій веде до зниження привабливості вкладення грошей в засоби виробництва, а в основному іде інвестування у невиробничі сфери. Зростаюча маса не вкладеного капіталу перекидається на національні ринки капіталу.

Одним із симптомів переходу до даної стадії є збільшення числа злиттів і поглинань фірм. Компанії, що мають надлишок готівки, шукають можливості вкладення коштів, минаючи ризик створення нових фірм. Ріст поглинань може також відображати прагнення до усунення суперництва й підвищення стабільності. Поглинання створюють ілюзію прогресу без створення нових фірм або посилення конкурентоздатності існуючих. Часто вони ще більше сповільнюють інновації.[142]

Явні ознаки того, що економіка ввійшла в стадію «економії на масштабах» довго не проявлятися через інерцію, що існує завдяки лояльності споживачів до минулих переваг. Однак, як стадія лояльності проходить, галузі, які довгий час не оновлювались, стрімко втрачають конкурентні переваги спочатку в базових галузях, а потім в обслуговуючих. Як тільки фірми втрачають конкурентні переваги високого порядку, відбувається падіння національного виробництва в галузях, які змушені повертатись до цінової конкуренції. Починається падіння рівня особистого доходу населення в порівнянні з іншими розвиненими країнами.

У той час як стадія інновацій створює умови для стійкого зростання конкурентоздатності у відносно великій кількості галузей, стадія розмірної структури звужує коло галузей, які можуть підтримувати свої конкурентні

переваги на високому рівні, до декількох галузей. Найбільш стабільні конкурентні переваги мають галузі, конкурентні переваги яких є результатом сукупних інвестицій протягом тривалого періоду, що направлялися у фундаментальні науки, спеціалізовані форми вищої освіти, підготовку висококваліфікованих фахівців у вузьких областях або в інші сфери. Стадія «Економії на масштабах» характеризується повільним, але неухильним рухом до спаду, тому що кількість робочих місць у галузях, здатних підтримувати стійке зростання конкурентоздатності є недостатнім для забезпечення росту рівня життя населення.

За попередньою стадією рівня конкурентоздатності країни обов'язково настає остання стадія – **стадія перерозподілу багатства**. Країна, що перебуває на цій стадії, стає "країною контрастів". З одного боку, це багата країна з деякою кількістю компаній, що одержують величезні прибутки, і з деякою кількістю багатих громадян, що користуються всіма благами, які можуть бути отримані за рахунок акумуляції національних інвестицій минулих років і доходу від процвітаючих галузей. Фірми використовують свої ресурси для придбання іноземних конкурентоздатних компаній, однак саме від вкладання коштів у конкурентні переваги більш тривалого рівня і залежить успіх базової країни інвестора.

Пошук нової конкурентної переваги повинен починатися з ряду передумов. Спочатку фірми домагаються конкретної переваги, змінюючи основу, на якій вони конкурують. Утримують вони перевагу, удосконалюючи товари, методи і сервіс. Це значить, що треба не тільки більш ефективно використовувати наявні переваги, але й згодом розширювати базу конкурентної переваги. Як підкреслив багато років тому Й. Шумпетер, конкуренція по своїй суті глибоко динамічна. Конкуренція - це не рівновага, а постійні зміни. Удосконалювання й відновлення галузі - безперервний процес, а не одноразова подія, за яким іде тривалий затишок [183]. І в

основі пояснення конкурентної переваги країни повинна бути роль країни в стимулюванні і визначенні пріоритетних напрямків інвестицій та інновацій.

Збереження високого рівня конкурентоздатності є результатом добре функціонуючого механізму, що включає в себе ряд елементів, які доповнюють та підсилюють один одного. Окремо взятий сприятливий фактор часто дає початковий імпульс розвитку, який в свою чергу створює навколо себе точки росту для інших конкурентних переваг.[149]

На практиці до появи конкурентоздатної галузі призводить декілька факторів. Володіння спеціалізованими засобами виробництва часто сприяє зародженню конкурентоздатного на зовнішньому ринку підприємства, на яке орієнтуються конкуренти і завдяки конкурентній боротьбі переваги поширюються на галузь. У цих галузях можуть з'явитися спеціалізовані виробничі потужності, які забезпечують конкурентні переваги не лише на внутрішньому ринку, а, що особливо важливо і на зовнішньому. Іноді унікальна комбінація факторів приводить до виникнення нових конкурентних переваг, особливо у випадку, коли більша частина попиту припадає на світовий ринок.

Наступним кроком має стати поява споріднених і підтримуючих галузей, які взаємодіють між собою, підтримуючи конкурентні переваги та створюючи кластери росту. При цьому розмір цих кластерів напряму залежить від обсягу попиту та достатності ресурсів для належної підтримки групи підприємств.

На ранніх етапах розвитку країни виникнення найбільш конкурентоздатних галузей залежить від наявності базових факторів або незвичайно великого попиту на місцевому ринку. Позитивний вплив попиту на розвиток галузей також обумовлений раннім часом його виникнення, його популярністю і вимогливістю. Суперництво змушує фірми переростати ті первісні переваги, які привели до створення галузі - лідера, і починати процес удосконалення виробництва і впровадження інновацій. Щоб зберегти конкурентоздатність необхідний постійний процес нагромадження

конкурентних переваг, особливо там, де спочатку перебували базові фактори.

Високого рівня конкурентоздатності можна добитися в тому випадку, якщо країна має переважне положення в деяких детермінантах або активно їх розбудовує. Однак, якщо країна має лише розвинені базові фактори, її шлях до досягнення високого й міцного рівня конкурентоздатності може бути більш довгим. Втрата конкурентоспроможності в деяких сегментах часто є початком виходу на нову стадію розвитку. Необхідність подолати дію окремих несприятливих факторів змусить національні фірми відмовитися від виробництв в стандартизованих, чутливих до коливань цін, сегментах з низькими технологіями, та перейти до більш високих технологій, та використовувати інновації. Саме ця стадія розвитку економіки є самою пріоритетною для всіх.